

ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ЗАГРОЗИ: МІЛІТАРНІ СКЛАДНИКИ

Завгородня О. В.

*доктор психологічних наук,
провідний науковий співробітник Лабораторії методології
і теорії психології*

*Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України
вул. Панківська, 2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-8786-8707
zolen1958@gmail.com*

Ключові слова: *освіта, патріотизм, політичні режими, екзистенційна загроза, складники ідентичності, цінності.*

У статті проаналізовано особливості формування мілітарних складників ідентичності школярів у контексті різних політичних систем. Розглянуто, як демократичні, авторитарні та екстремістські режими використовують освіту для трансляції воєнних наративів і конструювання уявлень про патріотизм, армію та роль держави. Виокремлено три аспекти формування мілітарної ідентичності: емоційно-мотиваційний, когнітивний і поведінковий. Мілітарну ідентичність цивільних громадян визначено як сукупність поглядів, емоцій, переконань і поведінкових настановлень, що формуються під впливом війни та військових конфліктів. На основі прикладів різних країн та терористичних угруповань показано різні стратегії впливу на учнівську молодь. У демократичних країнах мілітарна ідентичність базується на цінностях свободи, відповідальності, громадянського обов'язку. У таких суспільствах військову службу розглядають як обов'язок захисту батьківщини, підкреслюється важливість інструментів дипломатії та міжнародного співробітництва. Освіта акцентує увагу на збереженні прав і свобод особи, водночас підтримуючи мобілізацію суспільства в умовах зовнішніх військових загроз. В автократіях мілітарна ідентичність формується через ідеологічну індоктринацію, використання страху перед уявними ворогами, акцент на підпорядкуванні державі та лояльності до режиму. Мілітаризація шкільної освіти слугує інструментом зміцнення авторитарного контролю. Радикальні спільноти та терористичні угруповання залучають до своїх лав дітей та підлітків, використовуючи їхні проблеми та вікову вразливість. Мілітарна ідентичність стає інструментом маніпуляції. Дітей свідомо залучають до насилля, ідеалізується смерть в ім'я «вищої ідеї», формується культ самопожертви. Індивідуальна ідентичність стирається, натомість домінує колективна ідентичність, побудована на ненависті до ворога та абсолютному підпорядкуванні груповій ідеології. Зроблено акцент на важливості балансу між патріотичним вихованням школярів в умовах військових загроз, формуванням їхньої етичної позиції та критичного мислення.

FORMATION OF THE IDENTITY OF SCHOOLCHILDREN IN CONDITIONS OF EXISTENTIAL THREAT: MILITARY COMPONENTS

Zavhorodnia O. V.

*Dr. Psy. Sc., Leading Researcher of the Laboratory
of Methodology and Theory of Psychology
G.S. Kostiuk Institute of Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8786-8707
zolen1958@gmail.com*

Key words: *education, patriotism, political regimes, existential threat, components of identity, values.*

The article analyzes the peculiarities of the formation of military components of schoolchildren's identity in the context of different political systems. It considers how democratic, authoritarian and extremist regimes use education to broadcast war narratives and construct ideas about patriotism, the army and the role of the state. Three aspects of the formation of military identity are distinguished: emotional-motivational, cognitive and behavioral. The military identity of civilians is defined as a set of views, emotions, beliefs and behavioral attitudes formed under the influence of war and military conflicts. Based on the examples of different countries and terrorist groups, different strategies for influencing young students are shown. In democratic countries, military identity is based on the values of freedom, responsibility, and civic duty. In such societies, military service is seen as a duty to protect the homeland, and the importance of instruments of diplomacy and international cooperation is emphasized. Education focuses on the preservation of individual rights and freedoms, while supporting the mobilization of society in conditions of crisis. In autocracies, military identity is formed through ideological indoctrination, the use of fear of imaginary enemies, emphasis on subordination to the state and loyalty to the regime. The militarization of school education serves as a tool for strengthening authoritarian control. Radical communities and terrorist groups recruit children and adolescents into their ranks, exploiting their problems and age-related vulnerability. Military identity becomes a tool of manipulation and recruitment. Children are deliberately drawn into violence, death in the name of a «higher idea» is idealized, and a cult of self-sacrifice is formed. Individual identity is erased, and instead a collective identity, built on hatred of the enemy and absolute subordination to group ideology, dominates. The importance of the balance between the patriotic education of schoolchildren in the face of military threats, the formation of their ethical position and critical thinking is emphasized.

Постановка проблеми. Питання мілітарних складників ідентичності українців тісно пов'язане із забезпеченням державної безпеки та є одним із пріоритетів в умовах війни. Це питання є актуальним і важливим у контексті України, що змушена шукати баланс між оборонною мобілізацією та демократичними цінностями, між патріотичним вихованням та критичним мисленням й гуманістичними орієнтирами. Стаття ґрунтується на дослідженнях, які висвітлюють проблематику формування колективної ідентичності, включаючи мілітарну ідентичність [1–4]. На думку С.М. Лукомської, мілітарна ідентичність має подвійну природу: вона становить виклик у мир-

ний час, але стає ключовим чинником адаптації та психологічного виживання під час війни. Її формування слід розглядати не лише як соціальне явище, а й як індивідуальний механізм, який допомагає зберегти цілісність особистості в моменти кризи. Чинниками формування мілітарної ідентичності для цивільних є тривалість воєнних дій, досвід окупації/деокупації, соматичні та психологічні травми, зумовлені війною, практична неможливість бути виключеними з простору подій воєнного часу [5]. Особливо цінними для нас є дослідження, що розглядають формування мілітарної ідентичності в умовах екзистенційної загрози, – сприйняття себе як частини суспіль-

ства, що має бути готове до участі у збройному захисті держави [6; 7 та ін.]. У контексті воєнних злочинів, терористичних ракетних атак, руйнування інфраструктури формування мілітарних складників ідентичності цивільних громадян видається неунікним [8]. Одним із найменш досліджених і водночас найбільш суперечливих аспектів цього процесу є становлення мілітарних складників ідентичності школярів – сприйняття себе як частини суспільства, що в майбутньому має бути готове до участі в збройному захисті держави.

Мета дослідження – з'ясувати специфіку формування мілітарних складників ідентичності школярів у країнах із різними політичними режимами. **Методи дослідження** – аналіз дотичних до досліджуваної проблеми загальнонаукових, психологічних та інших інформаційних джерел; узагальнення, удосконалення теоретичних моделей.

Виклад основного матеріалу. Мілітарна ідентичність охоплює когнітивні уявлення, емоційну прив'язаність і поведінкову готовність особи до оборони своєї держави. Мілітарна ідентичність – це компонент соціальної ідентичності, що формується в умовах впливу армії, культури безпеки, політичної мобілізації та досвіду війни. Вона включає у себе елементи патріотизму, дисципліни, готовності до самопожертви, сприйняття ворога та наративи героїзму [1; 9; 10]. У демократичних суспільствах ця ідентичність зазвичай вписана в рамки громадянської відповідальності, в авторитарних – стає частиною репресивної ідеології. Мілітарна ідентичність цивільних людей – це сукупність поглядів, переконань, емоцій і поведінкових настановлень, що формуються під впливом війни та військових конфліктів; включає такі елементи: розуміння ролі армії у захисті держави; особиста ідентифікація із захисниками-військовими, волонтерами, героями війни; патріотизм, готовність особисто долучитися до боротьби за незалежність.

Ідентичність особистості є складною і динамічною конструкцією, що формується під впливом індивідуального досвіду, соціального контексту та політичного клімату. Освіта виступає одним із головних каналів трансляції ідеології та цінностей, особливо у періоди соціальної нестабільності, воєнного часу та постійних загроз. У таких умовах мілітарні компоненти ідентичності молоді стають ресурсом мобілізації суспільства [11–13].

Щодо школярів термін «мілітарна ідентичність» необхідно використовувати лише з уточненням контексту; слід підкреслити, що йдеться про процес формування або інтеграції окремих елементів мілітарної ідентичності з урахуванням вікових особливостей та соціальних умов. Тому термін «мілітарні компоненти ідентичності»

може бути точнішим і доречнішим у контексті цивільних осіб підліткового й юнацького віку. Такий вік – уразливий період для формування особливостей ідентичності, адже молодь активно шукає соціальні орієнтири, розвиває здатність до морального судження, водночас ще не маючи сталого критичного мислення. Мілітарні компоненти ідентичності формуються на перетині громадянського, патріотичного та культурного виховання. Вони включають повагу до армії, почуття патріотизму, готовність до участі у волонтерстві та готовність до захисту держави в майбутньому.

Формування мілітарних складників ідентичності юних громадян є складним процесом, який відображає політичні, соціальні та культурні особливості системи, процеси національної мобілізації, легітимації політичної влади та формування лояльності громадян. У контексті зростаючих глобальних конфліктів та ескалації локальних загроз спостерігається посилення ролі освіти в структуризації уявлень про війну, ворога, героїзм і обов'язок. Освітні впливи на процес формування ідентичності можуть стимулювати молодь до активного самовизначення як члена національної спільноти. У результаті молоді люди можуть усвідомити свою роль у захисті та розвитку спільноти, до якої вони прагнуть належати [14; 15].

Демократії та автократії орієнтовані на різні цінності, що через освіту транслуються учням, впливають на їхню особисту ідентичність та відображають характер суспільства, у якому вони живуть.

У демократичних державах формування мілітарних компонентів ідентичності школярів відбувається на засадах поваги до прав людини, свободи совісті та плюралізму думок. Військова служба розглядається як форма громадянської відповідальності, а патріотизм – як усвідомлена ціннісна орієнтація. Авторитарні держави використовують освіту як засіб ідеологічного контролю та мілітаризації суспільства. У таких системах армія часто героїзується, а війна подається як невідворотна боротьба за виживання. Школярів виховують у дусі беззаперечного підпорядкування державним наративам. Окреслимо деякі приклади з міжнародного досвіду.

Автократична модель мілітарної ідентичності. У РФ процес мілітаризації ідентичності школярів значно активізувався після 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 р. У навчальних програмах з'явилися уроки «Розмови про важливе», предмети про «традиційні цінності», а також «Основи безпеки і оборони». Держава активно впроваджує шкільні програми з так званого «патріотичного виховання», які включають участь у воєнізованих організаціях, обов'язкові уроки про «героїзм»

у сучасній війні проти України, а також прославлення армії та силовиків як носіїв національної ідентичності. Мілітаризація освіти є елементом системної політики формування ідеологічної лояльності, мілітарна ідентичність є формою інструментального підпорядкування молоді державному наративу. Це породжує авторитарну форму соціалізації, у якій ідентичність громадянина визначається його обов'язком служити державі в її «священній» боротьбі. Концепція «фортеці в облозі» активно використовується для легітимації політики агресії та мобілізації населення. Важливу роль відіграє рух «Юнарія», у межах якого школярів залучають до стрілецької, строевої, тактичної підготовки і пропагандистських заходів. Такий підхід також реалізується на окупованих територіях із метою зміни української ідентичності дітей на рашистську [16; 17].

Основні механізми формування мілітарної ідентичності: політична героїзація минулого (особливо Другої світової війни); представлення сучасних воєн як необхідного «захисту» батьківщини; створення відразливого образу ворога (Україна, Захід); інституціоналізована співпраця між армією і школою.

Ці практики характерні для авторитарного режиму, який використовує інструменти ідеологічного контролю для формування лояльності і готовності до військової мобілізації та легітимації агресивної політики.

Освіта та мілітарна ідентичність у Пакистані. На відміну від рф Пакистан має досвід реальних загроз, країна не є найбільшою в регіоні, мусила відстоювати свою незалежність. З огляду на те, що Пакистан виокремився з Індії шляхом мобілізації мас в ім'я релігії, іслам є невід'ємною частиною національної ідентичності пакистанців. Пакистан демонструє приклад поєднання авторитарних тенденцій і релігійного націоналізму в процесі формування ідентичності. Спостерігається тісне переплетення релігійної, національної та мілітарної ідентичності. Як показують дослідження [13; 18], державна система освіти використовує шкільні програми для трансляції уявлень про націю як сакральну єдність мусульманського народу, що перебуває під постійною загрозою з боку зовнішніх ворогів (передусім Індії). Навчальні програми прославляють джихад, героїзують війну з Індією та маргіналізують меншини. Школярів готують до армії через релігійно-ідеологічну та технічну підготовку. В умовах політичної нестабільності військово-релігійна риторика стає опорою для національної єдності, але водночас поглиблює суперечності в поліетнічному суспільстві. Мілітаризація шкільної освіти посилюється участю армії у виховних проєктах, включенням військової символіки та наративів герої-

зму у шкільні підручники. Критичне осмислення політики держави ускладнюється або табується. Небезпечною є схильність частини молоді до радикалізації, що створює ризик залучення в екстремістські угруповання. Згідно з дослідженнями [13], шкільна програма в державних школах систематично поєднує ісламське вчення з концепцією національної державності. Історія подається через призму боротьби мусульман проти індусів, прославляються військові перемоги та мучеництво [10; 18]. Мілітарна ідентичність школярів формується через: героїзацію армії як головного гаранта існування держави; інтеграцію релігійних образів у наратив про священний обов'язок захисту; дегуманізований образ ворога (Індія, індуси). Таким чином формується високий рівень готовності до військового захисту національного простору.

Екстремістські угруповання: насильницько-жертвна ідентичність. У радикальних спільнотах мілітарна ідентичність стає інструментом маніпуляції та рекрутингу. Діти навмисно залучаються до насильства, ідеалізується смерть в ім'я «вищої ідеї», формується культ самопожертви. Індивідуальна ідентичність стирається, натомість домінує колективна, побудована на ненависті до супротивника та абсолютному підпорядкуванні груповій ідеології. Навчання перетворюється на інструмент радикалізації, що є особливо небезпечним у регіонах із тривалими конфліктами. У межах терористичних і екстремістських груп, як-от ІДІЛ, формування мілітарної ідентичності дітей відбувається через радикализовану соціалізацію. Діти залучаються до бойових дій, страфікуються за віком та функціями, а навчання включає як ідеологічну, так і воєнну підготовку [19]. Особливостями впливу на формування ідентичності є рання індоктринація з використанням образу мученика; поєднання релігії з легітимацією насильства; стирання меж між дитинством і війною. Це призводить до глибоко травматизованої, водночас фанатично стабілізованої насильницько-жертвної ідентичності.

Ізраїль: мілітаризація та громадянськість в освітній моделі. Ізраїль – приклад демократичного суспільства, яке змушене існувати в умовах постійної воєнної напруги. Тут мілітарна ідентичність не заперечується, але активно рефлексується, балансується гуманістичними цінностями, плюралістичними тенденціями. Як свідчать дослідження [14; 20], важливу роль у цьому процесі відіграє освіта: з одного боку, вона формує базові навички оборони та готовності до служби, з іншого – навчає етичному мисленню, повазі до прав людини, плюралізму та толерантності.

Показово, що критика надмірної мілітаризації є легітимною частиною суспільного дискурсу в Ізраїлі. Таким чином, навіть у ситуації, коли

націю об'єднує екзистенційна загроза, залишається простір для дискусії, морального вибору і формування гнучкої ідентичності.

Ізраїль – держава з розвинутою безпековою системою, що перебуває у стані перманентної загрози. Це зумовлює значну присутність військових тем у шкільному дискурсі. Однак на відміну від авторитарних моделей Ізраїль упроваджує більш плюралістичні й критичні підходи. За останнє десятиліття спостерігається зсув від моделі «носія ідентичності» до «творця» – учня, який активно рефлексує національну ідентичність [20; 21].

Особливості формування мілітарної ідентичності: військова служба розглядається як обов'язок, але також як соціальний досвід; існують програми критичного обговорення конфліктів; ураховується досвід меншин та альтернативних наративів. Мілітарна ідентичність формується в контексті політичного плюралізму і громадянської освіти. Освітні програми тісно пов'язані з потребами національної безпеки. Молодь бере участь у підготовчих курсах, має доступ до військово-технічних знань, найздібніших учнів залучають до спецпроектів Міністерства оборони [14]. Водночас суспільство активно обговорює ризики мілітаризації та врівноважує її через громадянське виховання; ведеться активна дискусія щодо меж мілітаризації освіти, а школа є простором співіснування військового патріотизму й демократичних цінностей. Мілітаризовані елементи, інтегровані в освітню та соціальну систему, є частиною національного наративу виживання, який в Ізраїлі підтримується суспільним консенсусом.

Так, є напрями, де простежується протидія жорстким мілітаризованим моделям: упровадження освітніх ініціатив, що орієнтовані на громадянське виховання, плюралізм і мирне співіснування; розвиток альтернативної служби; рефлексія в освітніх колах щодо необхідності критичного осмислення наративів «жертви й героїзму». Водночас: служба в армії – практично обов'язкова і вважається ключовим етапом соціалізації; шкільні програми часто інкорпують патріотичні та безпекові наративи навіть через неформальні освітні активності; мілітарна ідентичність може закріплюватися через систему ритуалів, свят, літературу та історію.

Тобто на відміну від розслаблених тривалим миром і благополуччям країн Ізраїль не протидіє, скоріше сприяє мілітаризованій соціалізації, водночас намагається її осмислено інтегрувати в систему громадянської відповідальності. Це унікальне співіснування мілітарних і демократичних компонентів. На відміну від автократичних режимів, де мілітаризація виконує функцію тотального

контролю, в Ізраїлі вона співіснує з відкритістю до самокритики та демократичної участі. В умовах постійної загрози збройного конфлікту служба в армії розглядається не лише як обов'язок, а як етап національної ініціації, що забезпечує інтеграцію в суспільство та формування національної ідентичності. У цьому контексті мілітарна ідентичність легітимізується не через репресивний примус, а через наратив виживання, який отримує широку суспільну підтримку. Водночас розвиваються ініціативи, спрямовані на критичне осмислення патріотизму, розвиток культурного діалогу та формування моральної автономії. Таким чином, ізраїльський приклад демонструє рефлексивну інтеграцію мілітаризації – співіснування мілітарних і громадянських компонентів у межах демократичного суспільства. Ізраїльський приклад складний і цінний, бо це не ситуація «комфорту, миру, благополуччя», а реальність, у якій: екзистенційна загроза є постійною; мілітарна мобілізація – не просто політика, а питання виживання. За таких умов держава прагне залишатися демократичною, підтримувати свободу думки, навіть критику мілітарного порядку; залучення учнів до розуміння складності ситуації, до діалогу та відповідальності.

Завдання освіти в сприянні формуванню ідентичності. Освіта може бути інструментом не лише здобуття учнями знань, а й ідеологічного конструювання, впливу на молоду людину, культивування різних моделей громадянина, воїна чи мученика. Тому важливою є гуманізація освітніх програм. Водночас у контексті тривалих збройних конфліктів та екзистенційної загрози (як, наприклад, у випадку України, Ізраїлю) постає потреба в балансі між вихованням громадянської відповідальності, готовності до захисту та дотриманням принципів критичної свідомості й гуманізму.

Мілітарні складники ідентичності школярів формуються як відповідь на соціальні, політичні та культурні виклики. У демократичному контексті вони можуть стати підґрунтям для усвідомленого патріотизму та громадянської відповідальності, тоді як в авторитарних і радикалізованих режимах – бути знаряддям маніпуляції, індоктринації й легітимації насильства (табл. 1).

Завдання освіти – не лише інформувати, а й сприяти формуванню ідентичності, з якою людина здатна протистояти як зовнішній агресії, так і внутрішній радикалізації. Формування мілітарних складників ідентичності юних громадян передбачає вплив на їхні емоції, мислення, мотивацію, поведінку. Йдеться про такі аспекти: емоційно-мотиваційний (почуття гордості за героїв війни та державу, емоційний зв'язок із символами боротьби – прапором, героїчними постатями), розвиток стійкості та готовності протистояти трудно-

Таблиця 1

Тип режиму та освітні підходи

Параметр	Пакистан	Рф	Ізраїль	Екстремістські угруповання
Політичний режим	Авторитарний з елементами демократії	Авторитарний	Демократичний	Неконвенційний (парадержавний)
Джерело легітимації патріотизму	Релігійно-націоналістичний дискурс	Історико-мілітарний наратив	Громадянська відповідальність, демократичні цінності	Ідеологічний ванатизм, переважно релігійний
Освітній підхід до національного виховання	Пропагандистський, з релігійним ухилом	Ідеологічно контрольований, державоцентричний	Плюралістичний, критичний	Індоктринаційний, з елементами мілітаризації
Образ ворога	Індія, релігійні меншини	Захід, Україна, внутрішні «зрадники»	Палестинські антиізраїльські угруповання (ХАМАС), Іран, його проксі	«Невірні», інші релігії / культури, ідеології
Залучення дітей та молоді	Ідеологічне, через шкільні програми та молодіжні організації	ідеологічне, через освітній контент (програми, підручники), через медіа, молодіжні проєкти	Обов'язкова служба після школи	Безпосереднє, насильницьке, збройне залучення
Цінності, що культивуються	Релігійна відданість, вірність державі, готовність до жертви	Лояльність до влади, героїзація армії, агресія до Заходу, мілітаризм	Права людини, відповідальність, плюралізм, участь	Священна війна, самопожертва, ненависть до «ворогів віри»

щам), когнітивний (розуміння причин і наслідків війни, ролі армії у захисті держави, усвідомлення особистої відповідальності за майбутнє країни, формування уявлення про патріотизм як цінність), поведінковий (участь у волонтерських акціях, у благодійності для підтримки армії, прагнення до здобуття знань і навичок, необхідних для захисту держави, вибір професій, пов'язаних із військовою справою або громадянською безпекою). Окрім освіти, важливу роль у формуванні мілітарних складників ідентичності відіграють медіа, родина, культурні наративи, досвід конфлікту, державна політика.

Українське суспільство переживає екзистенційну загрозу – наслідок загарбницької війни з боку РФ; з іншого боку, прагне залишатися демократичним, правовим і гуманістичним. В умовах масованих обстрілів, геноцидальних практик із боку агресора та щоденної втрати людських життів українське суспільство неминуче мобілізується, а формування мілітарних компонентів ідентичності учнів набуває особливої складності. Існують демократичні моделі, де навіть у стані тривалої загрози зберігається етичний плюралізм, і авторитарні, де мілітаризація означає деперсоналізацію й ідеологічне підпорядкування. З одного боку, потрібна мобілізація молоді, розвиток готовності до оборони, підтримка армії, культивування героїзму. З іншого – важливо уникнути втрати людяності й критичного мислення. Ефективна освітня політика має не лише враховувати потреби

національної безпеки, а й забезпечувати розвиток критичного мислення. Особливої ваги набуває формування внутрішнього етичного компасу, що дає змогу учням співвідносити патріотичні настанови з гуманістичними цінностями.

Висновки. Формування мілітарної ідентичності учнів є складним процесом, що визначається політичним режимом, культурним контекстом, історичною пам'яттю та освітньою політикою. Аналіз освітніх практик у різних типах політичних систем свідчить про суттєві відмінності у способах і цілях цієї ідентифікації. В авторитарних режимах мілітарна ідентичність використовується як інструмент мобілізації та підпорядкування, що супроводжується ідеологічним тиском, агресивною риторикою та індоктринацією. Мілітаризація освіти в таких умовах слугує уніфікації мислення, легітимації насильства, агресії та анексії. Натомість у демократичних суспільствах, наприклад в Ізраїлі, навіть в умовах постійної воєнної загрози можлива інтеграція патріотичного виховання з гуманістичними цінностями, критичним мисленням, плюралізмом та розвитком громадянської свідомості. Цей досвід особливо важливий для країн, які, як і Україна, змушені захищати свою державність і водночас зберігати демократичну перспективу. Ізраїль демонструє, що гуманізація освіти, інклюзивність та ціннісна відкритість не суперечать національній безпеці, а, навпаки, зміцнюють її. Освіта має готувати громадян, здатних захищати не лише

територіальну цілісність країни, а й її засадничі цінності. Для України, яка перебуває у стані повномасштабної війни, особливий виклик полягає у побудові такої моделі соціалізації молоді, яка поєднує готовність до оборони зі збереженням людяності, критичності та етичної рефлексії. У цьому контексті демократично орієнтована Україна має історичний шанс створити унікальну модель патріотичного виховання, засновану на гідності, гуманізмі й солідарності, що формує відповідальну, етично вмотивовану ідентичність, яка поєднує оборону батьківщини із захистом

гуманістичних принципів. Доцільно орієнтуватися не на моделі країн із тривалим мирним досвідом та віддаленістю від воєнних загроз, а на приклади суспільств, які живуть під постійним тиском небезпеки, однак не втрачають демократичних і гуманістичних засад. Як зазначала Голда Меїр, «вони хочуть нас убити, а ми хочемо жити». У таких обставинах справді мало простору для компромісу, і саме тому зростає значення освіти, яка готує не лише до гідної відсічі агресору, а й до становлення вільних, відповідальних, здатних до критичного мислення громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сміт А.Д. (1994). Національна ідентичність (П. Тарашук, Пер.). Київ: Основи. 224 с.
2. Чепелева, Н.В., Євдокімова, Н.О., Зливков, В.Л., Лукомська, С.О., & Котух, О.В. (2024). Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI – XX століття): монографія. Київ–Ніжин: Лисенко.
3. Caprar, D.V., Walker, B.W., & Ashforth, B.E. (2022). The dark side of strong identification in organizations: A conceptual review. *Academy of Management Annals*, 16(2), 759–805.
4. Spears, R. (2021). Social influence and group identity. *Annual Review of Psychology*, 72, 367–390. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-070620-111818>
5. Лукомська, С.О. (2024). Формування мілітарної ідентичності підлітків засобами цифрових ігор. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*, 28, 106–110. <https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.19>
6. Артеменко, А., & Батаєва, К. (2022). Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС: монографія. Харків: ХГУ «НУА».
7. Зливков, В., & Лукомська, С. (2023). Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ: Лисенко М.М.
8. Степико, М. (2022). Трансформації ідентичностей громадян України в часи російської агресії. *Стратегічна панорама*, (2), 76–88. <https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2022.07>
9. Dodge, J., Kintzle, S., Sullivan, K., & Castro, C. (2024). Importance of military identity in understanding the relationship between post-traumatic stress disorder and adverse family functioning for post-9/11 veterans. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*, 12(2), 109–118. <https://doi.org/10.1080/21635781.2024.2331717>
10. Haqqani, H. (2005). *Pakistan: Between mosque and military*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. <http://dx.doi.org/10.2307/20031762>
11. Oren, N., & Bar-Tal, D. (2006). Ethos and identity: Expressions and changes in the Israeli Jewish society. *Studies in Psychology*, 27(3), 293–316. <https://doi.org/10.1174/021093906778965035>
12. Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (Eds.). (2009). *The discursive construction of national identity* (2nd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press.
13. Qazi, M.H. (2020). Exploring links between national education and students' militaristic national identity constructions – A case study of Pakistani state schools in Islamabad. *Journal of Curriculum Studies*, 52(4), 516–532. <https://doi.org/10.1080/00220272.2020.1755997>
14. Терент'єва, А. (2023). Досвід держави Ізраїль щодо управління безпекою цивільного населення в умовах кризових ситуацій. *Науковий вісник: Державне управління*, 2(14), 310–333. [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2\(14\)-310-333](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-310-333)
15. Qazi, M.H. (2021). Construction of students' religious national identities in Pakistani state schools and its implications for minorities. *A Journal of Comparative and International Education*, 53(2), 181–198. <https://doi.org/10.1080/03057925.2021.1886053>
16. Gonchar, M. (2023). Educational policy of the Russian administration in the occupied Kherson region (late February – October 2022). *Порівняльно-педагогічні студії*, (2). <https://doi.org/10.31499/2306-5532.2.2022.270951>
17. Snyder, T. (2022, April 22). The war in Ukraine has unleashed a new word. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>
18. Durrani, N., & Dunne, M. (2010). Curriculum and national identity: Exploring the links between religion and nation in Pakistan. *Journal of Curriculum Studies*, 42(2), 215–240. <https://doi.org/10.1080/00220270903312208>

19. Nagy, M. (2022). Children in terrorism. *Journal of Eastern European Criminal Law*, (1), 21–30.
20. Cohen, E., Hod, Y., & Ben-Zvi, D. (2023). From «carrier» to «creator»: The re-construction of national identity in more inclusive terms. *Journal of the Learning Sciences*, 32(3), 427–454. <https://doi.org/10.1080/10508406.2023.2185147>
21. Ariely, G. (2024). Testing the national identity argument in a time of crisis – Evidence from Israel. *Nationalities Papers*, 52(1), 205–221. <https://doi.org/10.1017/nps.2023.12>

REFERENCES

1. Smith, A.D. (1994). National identity (P. Tarashchuk, Trans.). Kyiv: Osnovy. 224. [in Ukrainian]
2. Chepeleva, N.V., Yevdokimova, N.O., Zlivkov, V.L., Lukomska, S.O., & Kotukh, O.V. (2024). Narratives of the formation of Ukrainian military identity (XVI–XX centuries). Kyiv–Nizhyn: Lysenko. [in Ukrainian]
3. Caprar, D.V., Walker, B.W., & Ashforth, B.E. (2022). The dark side of strong identification in organizations: A conceptual review. *Academy of Management Annals*, 16(2), 759–805.
4. Spears, R. (2021). Social influence and group identity. *Annual Review of Psychology*, 72, 367–390. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-070620-111818>
5. Lukomska, S.O. (2024, May 28). Formation of military identity of adolescents through digital games. *Slobozhanskyi naukovyi visnyk. Series: Psychology*, 2024(1), 106–110. <https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.19> [in Ukrainian]
6. Artemenko, A., & Batayeva, K. (2022). Military identity and social adaptation of ATO/JFO veterans: Monograph. Kharkiv: KhHU «NUA».
7. Zlivkov, V., & Lukomska, S. (2023). Essays on the history of the formation of military identity of Ukrainians [Monograph]. Kyiv: Lysenko M.M.
8. Stepyko, M. (2022). Transformations of Ukrainian citizens' identities in the time of Russian aggression. *Strategic Panorama*, 2, 76–88. <https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2022.07> [in Ukrainian]
9. Dodge, J., Kintzle, S., Sullivan, K., & Castro, C. (2024). Importance of military identity in understanding the relationship between post-traumatic stress disorder and adverse family functioning for post-9/11 veterans. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*, 12(2), 109–118. <https://doi.org/10.1080/21635781.2024.2331717>
10. Haqqani, H. (2005). Pakistan: Between mosque and military. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. <https://doi.org/10.2307/20031762>
11. Oren, N., & Bar-Tal, D. (2006). Ethos and identity: Expressions and changes in the Israeli Jewish society. *Studies in Psychology*, 27(3), 293–316. <https://doi.org/10.1174/021093906778965035>
12. Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (Eds.). (2009). The discursive construction of national identity (2nd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press.
13. Qazi, M.H. (2020). Exploring links between national education and students' militaristic national identity constructions: A case study of Pakistani state schools in Islamabad. *Journal of Curriculum Studies*, 52(4), 516–532. <https://doi.org/10.1080/00220272.2020.1755997>
14. Terent'eva, A. (2023). Experience of the State of Israel in managing civilian security in crisis situations. *Scientific Bulletin: State Administration*, 2(14), 310–333. [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2\(14\)-310-333](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-310-333) [in Ukrainian]
15. Qazi, M.H. (2021). Construction of students' religious national identities in Pakistani state schools and its implications for minorities. *Journal of Comparative and International Education*, 53(2), 181–198. <https://doi.org/10.1080/03057925.2021.1886053>
16. Gonchar, M. (2023). Educational policy of the Russian administration in the occupied Kherson region (late February – October 2022). *Comparative Education Research*, 2. <https://doi.org/10.31499/2306-5532.2.2022.270951>
17. Snyder, T. (2022, April 22). The war in Ukraine has unleashed a new word. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>
18. Durrani, N., & Dunne, M. (2010). Curriculum and national identity: Exploring the links between religion and nation in Pakistan. *Journal of Curriculum Studies*, 42(2), 215–240. <https://doi.org/10.1080/00220270903312208>
19. Nagy, M. (2022). Children in terrorism. *Journal of Eastern European Criminal Law*, 1, 21–30.
20. Cohen, E., Hod, Y., & Ben-Zvi, D. (2023). From «carrier» to «creator»: The re-construction of national identity in more inclusive terms. *Journal of the Learning Sciences*, 32(3), 427–454. <https://doi.org/10.1080/10508406.2023.2185147>
21. Ariely, G. (2024). Testing the national identity argument in a time of crisis: Evidence from Israel. *Nationalities Papers*, 52(1), 205–221. <https://doi.org/10.1017/nps.2023.12>